

För Katarina gick statsnyttan före sex (SvD 2004)

Filosofen Martha Nussbaum har i sin bok *The Fragility of Goodness* en intressant kommentar till Platons dialog *Faidros*. I *Faidros* möter huvudpersonen med samma namn – en vacker yngling i början av sin bana som atenskt medborgare och ämbetsman – Sokrates på promenad utanför staden. Faidros berättar om ett samtal han haft med en tredje person, talaren Lysias.

Faidros befinner sig i ett skede i livet då han förväntas inleda sexuella förhållanden med äldre och mer etablerade män. Men Lysias avråder honom bestämt från att i sådana sammanhang blanda ihop sex och kärlek. Passionerad kärlek leder bara till svartsjuka och en försmådd äldre älskare med politiskt inflytande kan allvarligt skada Faidros' karriär. Nej, säger Lysias (som möjligen har egna baktankar), satsa istället på ett förhållande byggt på njutning och ömsesidig sympati, men utan kärlek. Då kan man, när attraktionen svalnat, skiljas som vänner och det blir inte pinsamt när man stöter ihop i badhuset eller på torget.

Lysias har genom århundradena chockerat läsare med sin nedvärdering av den romantiska och passionerade kärleken. Men Nussbaum ser en poäng i hans resonemang. Unge Faidros står, påpekar hon, i begrepp att ge sig in i en politisk värld – den grekiska stadsstaten – som är liten och sluten. Alla känner alla, de informella inflytandekanalererna är väl utvecklade. Gör, skriver hon, tankeexperimentet att Faidros istället vore en ung vacker kvinna, på tröskeln till en karriär i ett mansdominerat jobb där nätverk och personliga kontakter spelar stor roll. Då framstår Lysias' råd att vara försiktig med kärlek på kontoret som klart värt att ta på allvar.

Hade Sophie-Frederike-Augusta, sextonårig prinsessa från det lilla tyska furstendömet Anhalt-Zerbst, läst *Faidros* när hon under namnet Katarina Alexejevna vigdes vid arvtagaren till Rysslands tron, den blivande tsar Peter III, den 21 augusti 1745? Uteslutet är det inte, för en bokmal var hon, som hela livet gick med en volym i handen eller i fickan.

I varje fall hade hon goda skäl att fundera över sambanden sex-kärlek-makt-karriär. Hon kom till ett hov vars politiska intrigspel var väl i klass med det antika Atens och riskerna snarast högre. En Faidros som misslyckades i att manipulera vänner och inflytande riskerade i värsta fall landsförvisning. En avpolletterad storhertiginna eller till och med en tsar i 1700-talets Ryssland kunde hamna i en fängelsehåla eller i livstids kloster. Ryktet säger att Katarinas förste älskare, Sergej Saltykov, agerade på uppdrag av hennes politiska svärmor, kejsarinnan Elisabet I. Peter ansågs impotent och en tronarvinge var av nöden. Historikerna tvistar om huruvida Peter var far eller inte till sonen Paul, som Katarina födde år 1755. Det biologiska faderskapet var visserligen bra för legitimiteten, men inte absolut nödvändigt. Det var det politiska som räknades. Peter, som själv var adopterad son till kejsarinnan Elisabet I, föredrog i alla händelser sina tennsoldater och längre fram (efter en smärre intim operation) sin älskarinna Elisabet Vorontsov framför sin hustru. Peters planer på att skilja sig och gifta om sig med älskarinnan var en utlösande faktor bakom Katarinas statskupp den 27 juni 1762. Med hjälp av dåvarande älskaren Grigorij Orlov och en grupp gardesofficerare avsattes Peter, Paul skuffades undan och Katarina lät sig i strid med alla tronföljdsregler krönas till kejsarinna.

Statskupperna hade avlöst varandra sedan Peter den stores död 1725 och Ryssland hade på 40 år upplevt ett halvduzin regenter. Ingen väntade sig heller att Katarina skulle bli långvarig på tronen. Mot alla odds skulle hon regera i 34 år och dö en naturlig död år 1796. Sex och politik skulle förbli nära förknippade i hennes liv och det är också ett drag som tenderat att framhävas av historiker och biografer. Det är svårt att frigöra sig från misstanken att manliga sexuella projektioner bidragit till att ge den sidan väl stort utrymme i skildringar av Katarinas personlighet och politiska gärning. Betecknande är myten (återgiven av den brittiske historikern Norman Davies i boken *Europe. A History*) om att Katarina skulle ha dött på grund av schabbel med en vinsk, avsedd att underlätta samlag med häst (!). I själva verket tycks det ha handlat om försök att vinscha upp den korpulenta och slagrörda Katarina från golvet till sängen. Henri Troyat, författare till den kanske mest kända Katarinabiografen från 1977, ser Katarinas bokliga intressen som ett sätt att kompensera brist på utseende i puberteten och längre fram som en tröst i kärlekssorg.

Ett Katarinaporträtt av helt annat slag tecknas i den nyutkomna biografen Catherine II (Fayard, 593 s), skriven av Rysslandskännaren och presidenten i Franska Akademien Hélène Carrère d'Encausse. Det är en lysande bok, hållen i en elegant och avklarnad stil där författarens djupa kunskaper ger perspektiv men aldrig tynger. Carrère d'Encausses uttalade syfte är tvåfaldigt: dels att revidera det hon menar är bilden av det ryska 1700-talet som i första hand Peter den stores århundrade, dels att *förstå* Katarinas i många avseenden märkliga och motsägelsefulla personlighet. Till bokens absolut största förtjänster hör att den sätter in Katarinas liv och gärning i ett europeiskt – och även ett euroatlantiskt – politiskt perspektiv.

Katarinas regering var långtifrån fridfull. Ryssland skakades under hennes tid av flera epidemier, ett antal mindre uppror och en större resning under kosackledaren Pugatjov som ett slag såg ut att allvarligt hota centralmakten. Härtill kom de ständiga krigen. Trots detta ökade, påpekar Carrère d'Encausse, befolkningen från knappt 30 till 44 miljoner, något som bara delvis förklaras av de territoriella erövringarna i väster och söder och rimligen bör ses som ett uttryck för sociala och ekonomiska framsteg. Militärutgifterna ökade inte utan minskade i själva verket i takt med att imperiet utvidgades. Carrère d'Encausse ser här en viktig skillnad mellan Peter den store och Katarina: medan den förre såg statsapparaten och i synnerhet armén som det enda användbara verktyget att reformera det efterblivna Ryssland, strävade Katarina medvetet efter en social och ekonomisk liberalisering av det ryska samhället. Hon sökte skapa en rysk borgerlig medelklass som skulle kunna bära upp moderniseringsprocessen. Ryssland fick under Katarina för första gången statsbudget vilket gjorde det möjligt för den ryska staten att ta upp utlandslån.

Många har påpekat diskrepansen mellan Katarinas övertygelser och hennes praktiska politik. Livegenskapen förvärrades i Ryssland under hennes regeringstid trots att hon i teorin bekände sig till upplysningssidéerna om frihet och mänskligt självförverkligande. Hennes berömda vänskap med filosofer som Voltaire och Diderot har setts som politiskt hyckleri, ett försök att ge en feodal och autokratisk regim en civiliserad fernissa. Carrère d'Encausse ser Katarina som driven av en genuin önskan att öka friheten och toleransen i det ryska samhället – nota bene dock endast så länge denna ambition inte

kollierade med det som för henne var ett överordnat mål – att politiskt hålla samman det växande imperiet.

På det utrikespolitiska planet fullbordade Katarina Peter den stores projekt att integrera Ryssland som en fullvärdig medlem av det europeiska maktbalanssystemet. Ryssland sågs vid Katarinas trontillträde av övriga europeiska makter fortfarande som ett halvbarbariskt land i Europas utkant, vilket endast kunde spela en roll på marginalen i stormakternas diplomatiska och militära kalkyler. Peters erövringar sågs snarast som ett slags ryskt ”intrång” i Europa som inte ändrade dess utanförskap i den europeiska kretsen. Katarinas utrikespolitiska och militära framgångar tvang monarker som Ludvig XVI av Frankrike och Josef II av Österrike att behandla henne och Ryssland som en jämbördig partner. Grunden var därmed lagd för den moderna europeiska säkerhetspolitik i vilken Ryssland förblir en faktor att räkna med, oavsett om det är starkt eller svagt.

Ett tragiskt kapitel i Europas historia där Katarina brukar tilldelas en skurkroll är Polens delningar 1772, 1793 och 1795. Carrère d’Encausses skildring av det cyniska stormaktspelet kring det hjälplösa Polen är värdefull läsning inte minst därför att den bidrar till förståelsen av behovet hos dagens polacker att vara ett subjekt och inte ett objekt när Europas angelägenheter diskuteras. Historien är som bekant levande i östra Europa men man kan fråga sig hur många polacker som skulle dela Carrère d’Encausses något apologetiska syn på Rysslands och Katarinas roll i Polens olycka. Ansvarvilar enligt henne främst på Preussen och Österrik, de makter som tillsammans med Ryssland deltog i styckningen. Polen var, påpekar hon, före delningarna i praktiken ett ryskt protektorat, med en av Katarinas före detta älskare på tronen. Ryssland behövde inte mera territorium och hade inget intresse av att konkurrenterna utvidgade sina maktsfärer. Carrère d’Encausses perspektiv är här som annorstädes stormaktens: för en polsk patriot torde ju ”valet” mellan att vara ryskt lydrike och att försvinna från kartan ha känts som valet mellan pest och kolera.

För en svensk läsare är Gustav III:s relation till Katarina och Sveriges roll i det europeiska maktspelet självfallet av särskilt intresse. Carrère d’Encausse gör en relativt hög värdering av Gustav III:s politiska klokhet, för att inte säga slughet. Statsvälvningen 1772 kan enligt henne ha räddat Sverige från att gå samma öde till mötes som Polen. Det ryska inflytandet över svensk politik vid denna tid var påtagligt. Gustavs far Adolf Fredrik hade installerats på tronen med ryskt stöd och Ryssland stod som garant för frihetstidens svenska konstitution. Gustavs statskupp kan i det långa perspektivet ses som början till en *roll-back* för den ryska dominansen i Östersjöregionen, där linjen kan dras fram till Polens och de baltiska staternas EU- och Natomedlemskap. En kuriositet i sammanhanget är Sveriges roll i Katarinas död: Gustav IV Adolfs vägran att låta sin tilltänkta ryska brud – Katarinas sondotter – behålla sin ortodoxa tro utlöste det slaganfall som blev början till slutet.

Bilden av Katarina som ett nymfomaniskt monster vederläggs effektivt av Carrère d’Encausse. Hennes Katarina är motsägelsefull och långtifrån odelat sympatisk, men en människa och kvinna med stark sensualitet, livskraft och förmåga till varaktiga känslor. Det gäller särskilt Grigorij Potemkin, den man hon av allt att döma uppriktigt älskade och eventuellt gifte sig med, som var en jämlik partner intellektuellt och filosofiskt och som förblev en vän och rådgivare långt efter det att passionen avklingat. Men det tycks också ha gällt

hennes förhållanden till yngre män, som mer än något annat upprört både samtid och eftervärld. Här finns inte bara sexuell attraktion utan också moderlig ömhet och omsorg – något som var påtagligt frånvarande i relationen till hennes egen son. Katarinas rykte för lösaktighet får delvis tillskrivas Potemkin, som medvetet arbetade för att efterträdarna i den kejserliga sängen skulle vara tillräckligt unga och dumma – och bytas tillräckligt ofta – för att hans position som Katarinas förtrogne inte skulle hotas.

Huruvida Katarina läst *Faidros* vet vi som sagt inte. Mot slutet av hennes liv var det kanske andra i hennes närhet som hade anledning att begrunda Lysias' råd. Katarina framstår som en politikens *belle dame sans merci*, som öser presenter, titlar och även äkta känslor över älskarna, men aldrig överväger att dela makten med dem. I valsituationer prioriteras statsnyttan framför varje annat värde – kärlek, sex, moderskap, vänskap och filosofisk övertygelse. För Carrère d'Encausse är den prioriteringen själva nyckeln till Katarinas personlighet.